

ВАНЯ МИЧЕВА

**КОНЦЕПТЪТ ЗДРАВЕ В СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ
КЛАСИЧЕСКИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ**

VANYA MICHEVA

**THE CONCEPT *HEALTH*
IN THE OLD BULGARIAN MANUSCRIPTS**

(Abstract)

The semantic realizations of the cultural concept health in the history of Bulgarian literary language are examined in this paper. The linguistic facts of old Bulgarian manuscripts, dialects and modern language are used. The system of phrases and sentences with words with -цѣл-, -врач-, -вал-, -вист- and its distribution in different cultural contexts are analyzed in a relation with cultural concept health, Christian ideas and Bulgarian traditional culture.

Keywords: history of Bulgarian language, Christianity, traditional culture

Здравето е съществен елемент от представата на хората за света през всички епохи. Ако приемем, че културата е йерархична система от ценности и антиценности, здравето и болестта ще заемат изключително високо място в нея наред с живота и смъртта и доброто и злото. Защото здравето въплъщава възможността за продължаване на живота на отделния индивид, а оттам и за създаване на поколение, което е смисълът на съществуването в родовото общество. Така здравето се осмисля като добро за човека и общността. Болестта, от своя страна, е изпитание за живите организми и често пъти води до смърт, а следователно и до прекъсване на рода и до зло.

Основни представители на концепта *здраве* в старобългарските класически произведения са лексемите *сѣдравъ*, *сѣдравинѣ*. Те се извеждат от праславянската **sъdarvъ* и и.е. **su darvъ* 'добро дърво' (БЕР 1971: 628). Чрез тази номинация доброто жизнено състояние на човека се свързва със силата и устойчивостта на дърво. А това отговаря на един архаичен етап от развитието на човешката цивилизация, когато човекът не се отделя напълно от средата и се отъждествява с представители на растителния и жи-

вотинския свят, а също и с елементи от неживата природа, които въплъщават определен признак. Този феномен може да се определи като имитативна магия по терминологията на Дж. Фрейзър (Фрейзър 2006: 464–465). Отглас от него са запазените в българската традиционна култура благопожелания и устойчиви сравнения: *да си здрав като дъб, здрав като бик/елен, здрав като камък/канара/кремък* (Витанова 2012: 60). Етимологията на лексемата *здраве* може да се осмисли и чрез теорията за фитонимните йерофании на М. Елиаде (Елиаде 1998: 2012), според която всяко дърво може да стане проява на сакралното, да се обожестви. Така че уподобяването на човека на добро дърво може да означава и приобщаване към божественото, осигуряване на свещена закрила. Следа от това вярване се открива в запазените и до днес български обичай да се чука на дърво, когато искаме нещо хубаво да се запази, като действието е придружено задължително и със словесна формула: „Да чукна на дърво!“⁴. По този начин се призовават добрите сакрални сили, които да неутрализират намесата на лошите. Разбира се, и тук се наблюдава ревалоризация на йерофанията по думите на М. Елиаде или креолизация на свещения акт по думите на В. Топоров и В. Иванов (Иванов, Топоров 1965), защото чукаването на дърво днес се тълкува с представата, че дяволът се бои от дърво и бяга, без да направи зло. Тоест налице е християнизация на архаичния ритуал.

По същия начин в старобългарските класически паметници семантиката на лексемите *съдравъ*, *съдравнѣ* е приобщена към християнската култура. Според материала от Архива на Секцията за история на българския език в Института за български език и от Старобългарския речник (СтБР 1999, 2009) те се съотнасят с нормалното състояние на живите организми без болести и недъзи, което е постижимо само с намесата на Бога и надарените от него да лекуват. В много от контекстите здравето е резултат от вярата на болните в божествените чудодейни способности на Исус. Според текста на Евангелието на Матей в Капернаум Исус среща един стотник, чийто слуга е тежко болен, той моли само за една дума на Сина Божи, с която слугата да оздравее. И така успява да получи желаното.

и рече ѿсѣ сътъникоу. иди ꙗкоже вѣрова вѣди тебѣ. ꙗ исцѣлѣ отрокъ его во тѣхъ часѣхъ. ꙗ възвращѣ сѧ сотъникъ въ домъ свои въ тѣхъ часѣхъ обрѣте и съдравъ М Мт 8.13.

С огромна вяра идват болните (назовани в евангелския текст *вѣдънии*, тоест ‘сполетените от беда’) и недъгавите – слепи, неми, куци – и всички те получават изцеление от Христос на планината край Галилейско море.

ꙗко народоу дивити сѧ. видѣше нѣмѣ глѣхшѣ. вѣдънѣхъ съдравѣ. ꙗ хромихъ ходашѣ. слѣпѣхъ видашѣ. ꙗ славѣхъ бѧ издрѣва М Мт 15.31.

Предаността към Бога дава сили на св. Яков от Житието на Яков

черноризец в Супрасълския сборник да победи болестта на момичето, доведено от родителите си в тежко състояние. Неговата молитва е толкова искрена и силна, че предизвиква не само природно чудо – земетресение, но и чудото на изцелението.

и въдавъ себе на молитвъж. на толицѣ моли сѧ такоже и мѣстоу въстрасти сѧ на нѣмже стоиаше. по съкончани же молитвѣы ... ѿ ѿиѣ ѿж за рѣжж и въставивѣ. прѣдастѣ ѿж родителема съдравѣ С 520.11.

Християнският постулат за вярата като единствен път към здравето е изразен експлицитно и в думите на епископ Сисиний от Житието на св. Артемий в Супрасълския сборник. Според текста на житието по време на ранното християнство управителят на областта край град Кесария до Средиземно море напада една християнска църква и убива молещите се в нея. Сполетява го треска с висока температура и когато езическите богове не му помагат, праща злато на епископ Сисиний, който му отговаря достойно:

злато твоѣ и сѣребро твоѣ да вѣдѣтъ с тобою. аште ли да вѣроуѣши въ господ нашъ ꙗко х̄с̄. то извѣдиши волѣзни тоа лютеѣа ... авиѣ съдравѣ въстѣтъ С 222.28.

В друг епизод в Евангелието на Матей Иисус спасява дъщерята на една хананейка от мъчителна болест, като дава урок на своите ученици, че единствено вярата, а не етническата принадлежност е важна. Той признава, че в началото е изкушен да запази целителната си дарба само за своя народ, но голямата вяра на чужденката го кара да промени решението си (М Мт 15–22). В една от молитвите в Синайския евхологий здравето и животът се обединяват, а Господ се отъждествява с изцелението.

призори на раба твоего сега ... просѣща цѣльвѣ отъ тебе. съдравивѣ же и живота. ꙗко ты еси цѣльва наша. ѿ волѣ твоѣ съдравие наше СЕ 41a23.

Могат да се приведат още много примери от старобългарските текстове, които доказват тезата, че в християнската парадигма съществува дихотомия на вярата при изцелението и постигането на здравето – и болният, и лечителят безусловно приемат, че с Божията сила се надмогват болестите.

Важен елемент от съдържанието на концепта *здраве* в старобългарските класически произведения е наличието на телесно и душевно здраве. В християнството тялото се възприема като земно, плътско и следователно по-нисше, а душата – като небесна, безплътна и възвишена. Грижата за телесното здраве се осъществява с премахването на болести от различен характер: треска, шарка, мор, кръвотечение, проказа, рани и язви. Тази представа има универсален характер и се открива и в архаичните, и в модерните общества. А душевното здраве се осмисля като безгреховност, надмогване на различни грехове: телесни, социални, еретически. Душевното

здраве се съотнася с духовната чистота и осигурява на праведния човек приближаване до Бога и вечен живот (срв. Мичева-Пейчева 2013, 2016). Тази сема е специфична за християнската култура и се открива предимно в средновековни текстове. Бог може да избави хората от „душевно недъзи“ (СЕ 26b2), но и те самите са отговорни за съхраняването на своето „душевно здраве“ (С 494.29).

С възстановяването на нормалното телесно състояние на човека са свързани различни действия, назовани в старобългарския език с няколко групи глаголи. Между тях на първо място по честота са тези с корен -цѣл-. И това съвсем не е случайно – в старобългарски прилагателното цѣлъ има и значение ‘здрав’. От първоначалната представа за цялостност и непокънатост, която отговаря на съвършеното богосътворение, лесно може да се изведе семата ‘здраве’, защото здравето е от Бога, а всички болести са от дявола. Частичното съвпадение на семантиката на цѣлъ и съдравъ личи и от общите им колокации – засвидетелствани са цѣлъ вѣти и съдравъ вѣти със значение ‘оздравявам’; сътворити цѣлъ и сътворити съдравъ със значение ‘излекувам’. В Евангелието на Йоан се разказва за един много болен човек, който не може да стане от легло вече 37 години и се надява на изцелителната сила на водата при Овчи порти в Йерусалим, която ангел небесен раздвижва. Именно на него помага Исус и само с няколко думи го прави здрав, в старобългарския текст цѣлъ.

ѿ авѣе цѣлъ вѣстѣ ѿлкъ. ѿ възатѣ одръ свои. и хождааше М Йо 5.9.

Връзката между *цял* и *здрав* личи и в етимологията на праславянската лексема *цял*, която се извежда от готски, староисландски, старопруски и немски корени със значение ‘здраве’ и ‘лекувам’ (Младенов 1941: 678).

В старобългарски глаголите цѣлѣти, ицѣлѣти, ицѣлѣти ‘лекувам, изцелявам’ и цѣлѣти, ицѣлѣти, ицѣлѣвати, ицѣлѣти сѧ, ицѣлѣти сѧ ‘оздравява, изцеля се’ се употребяват без семантични ограничения. Те се отнасят за всякакви болести и недъзи, а субект на действието в първата група глаголи най-често са Исус, апостолите и светците.

народи мнози. слышати и цѣлѣти сѧ отъ него. отъ недѣгъ своихъ М Лк 5.15; съзъвавъ же ѿсе оба на десѣте. дастъ имъ силъ и властъ на вѣсѣхъ вѣсѣхъ. ѿ недѣгъ цѣлѣти М Лк 9.1; колащѣа цѣлѣти М Мт 10.8; ѿ авѣе исакнѣ источникъ кръве ѿа. ѿ разоумѣ тѣломѣ ꙗко цѣлѣватъ отъ ранѣ М Мк 5.29; ѿ исцѣли многѣ недѣжнѣ имѣшта различнѣ ѿа М Мк 1.34; влагъ ѿключѣе ... ицѣлѣаи отъ всего недѣга. ѿ болѣзни СЕ 24b15.

В съдържанието на концепта *здраве*, както вече беше споменато, според християнската култура се включва и семата ‘безгреховност, душевно здраве’, която се реализира и в контексти за изцеляване, тоест възстановя-

ване на праведността на душата заедно с нормалността на тялото. Следователно, макар и разединени и йерархизирани, душата и тялото в християнството се обединяват в една изцелителна цялост, която съгражда хармоничната структура на концепта **здраве**.

Ѳ ѲЦѢЛИ И ОТЪ ВСЕГО НЕДѢЖА. ПЛЪТЪСКАГО И ДШЕВЪНААГО СЕ 25b; Ѳ ДА ВЪДЕТЪ НАМЪ ПІ ВЪ ѲЦѢЛЕНІЕ ДШИ Ѳ ТѢЛОУ СЕ 6a19.

Границите на концептуалното съдържание на **здраве** се разширяват и обхващат целия човешки род, когато става дума за покръстването, приемането на християнската вяра. В Словото за тридневното възкресение от Йоан Златоуст чрез образа на осветената от Господ вода на река Йордан се утвърждава възможността цялата вселена, всички хора да се изцелят.

СНИДЕ АНГЕЛЬСКЪИ ВЛАДЪКА ВЪ ЙОРДАНЪСКЪА ВОДЪ. И СВАТИВЪ ВОДНОЮ ЕСТЬСТВО ВЪСЪ ВЪСЕЛЕНЪЖЪ ИСЦѢЛИЛЪ С 496.15.

А Синът Божи поема и пречиства чрез разпятието първородния грях на Адам и греховете на човечеството. Жертвата на Иисус води до изцеление на хората. Така Господ Бог дава възможност на грешните да се сдобият с целокупно здраве.

ПОВѢШЕНЪ ВЪСТЪ НА ДРѢВѢ. ДА ВЪВЪШЪИ ДРЕВЪЕ ГРѢХЪ. ДРѢВОМЪ ЧЛОВѢКОМ ѲЦѢЛИТЪ С 482.14; АШТЕ ТИ РЕЧЕТЪ ПОУТО ЗЛЪУЪ И ОЦЪТЪ ИСПИЛЪ РЪЦИ КЪМЪ ... ТА ВО ЗЛЪУЪ СЛАДОСТЬ ВЪСТЪ НАМЪ И ИСЦѢЛЕНЪЮ С 484.11.

В старобългарските класически произведения са засвидетелствани още лексеми с корен -цѣл-: цѣлителъ и ѲЦѢЛИТЕЛЪ за назоваване на вършителя на действието; цѣление, цѣлы, цѣлька, ѲЦѢЛЕНІЕ, ѲЦѢЛКА за номинация на процеса и резултата от действието; цѣльвьнъ, цѣлительнъ и цѣльвьнъ за признака 'лечебен, целебен'. Словообразователното богатство на лексемите във всяка подгрупа и семантичното разнообразие на признаците, които се назовават, доказват колко важно е здравето в концептосферата на средновековните българи. Целителят в повечето контексти е Бог (тѣ Ѳси ѲЦѢЛИТЕЛЪ БОЛШНИМЪ СЕ 39a18–19) или светец, божи човек (вѣаше же и образъ. и цѣлителъ вѣдомъ невидимымъ С 276.8 в Житието на св. Йоан Схоластик Синайски). Но се появяват и други целители, които използват традиционни лечебни средства. Особено показателен в това отношение е примерът от Словото в свети петък от Йоан Златоуст, в който е употребено обобщително словосъчетание **врачевъстии отроци** със значение 'лекари'. Те умеят да извличат целебни лекове при ухапване от змия.

ВРАЧЕВЪСТИИ ОТРОЦИ ЗМИНЪА ІЗЪВЪ ЦѢЛАТЪ. ИС ТѢХЪ ІЗЕМЪЖШТЕ ЦѢЛЬВЪНАА ВЪЛИГА. РАСТВОРЪШЕ ВІНАМИ ІЗЪВЪНЪМИ ВРѢДЪ ЦѢЛШТЕ С 430. 15–16.

Важно е да се подчертае, че в този контекст споменаването на уменията на лекарите служи за изтъкване на по-големите и висши целебни способности на Бога.

В старобългарските класически произведения лексемата *цѣлитель* е засвидетелствана 6 пъти, *ицѣлитель* – 4 пъти, а *врачъ* – 36 пъти. Въпреки че за действието се предпочитат глаголи с корен *-цѣл-* (*врачѣвати*, *изврачѣвати* са с по една употреба), за вършителя най-честа е лексемата *врачъ*, с по-малка фреквентност е *валии* – с 8 употреби. Етимологията на *врачъ* и *валии* свързва съответните праславянски корени с глаголи със значение ‘говоря’ и ‘лъжа’. И до днес в диалектите *бая* означава ‘лекувам с баяне’, а *врач* е ‘човек, който лекува с билки и баяне’ (Витанова 2015а: 113, 2015б). Следователно в традиционната култура е съхранена архаичната представа за баяча заклинател, който лекува с помощта на езическите божества, като сакралната сила се християнизира в голяма степен. В старобългарските текстове, създадени скоро след покръстването на българите при княз Борис, всичко, свързано с политеизма, се отрича и избягва. Затова лексемите *врачъ* и *валии* се запазват, но загубват част от семантиката си. Те назовават хора, които умеят да лекуват с различни народни лечебни средства – билки, отвари, мехлеми, без да се споменава, че баят или правят заклинания. Към тях прибягват обикновено болните, с тях споделят болките си.

никѣтоже бо тааѣ врѣдѣ свои. а не показана его врачю. ти ицѣлѣетѣ СЕ 68а9; не трѣбоуѣтѣ съдравии врача. нѣ волащии М Лк 5.31; не трѣбоуѣтѣ съдравии валии. нѣ волащии М Мк 2.17; аште ли онѣ не въсхотѣ. прияти валѣства. вали неповинънъ К 5а40.

Фактът, че в един и същи контекст в Евангелието от Лука и от Марко са засвидетелствани *врачъ* и *валии*, показва тъждествената им семантика. А назоваването на Иисус с *врачъ* и *валии* е доказателство, че тези лексеми не се съотнасят с езическите вярвания и нямат отрицателни конотации.

сѣдѣтелю всѣмѣ. ѿ вали неджжънъимѣ ꙗ СЕ 84а4–5; врачю дѣшамѣ ѿ тѣломѣ ... ицѣли волащаго СЕ 25b18.

Семантичният анализ на употребите позволява да се дефинира по-точно сферата на реализация на хората, назовани с *врачъ* и *валии*. Това са преди всичко обикновени хора, изключени от сферата на сакралното. Те не лекуват чудодейно, а използват натрупания през вековете лечителски опит. Именно затова в рамките на християнската парадигма техните усилия често се оказват напразни и не водят до оздравяване. В Житието на св. Анин в Супрасълския сборник една много болна жена се отчайва от традиционните лечители и успява да се спаси от болестта с молитви към Бога.

жена нѣката в азж лютж вѣпадши. отъ обгучѣныѣхъ врачевѣхъ отъчата-
вѣши сѧ. молитвѣж сътвори къ бѣи. тако ицѣлѣвши юи С 559.11.

Подобна е историята и в Евангелието от Лука – жена с кръвотечение от 12 години, която е разпиляла цялото си имущество по лекари, без да получи облекчение, само с едно докосване до ризата на Исус се изцелява.

жена ... ꙗже калиамъ издаѣвѣши все имѣние. ни отъ единого же не може исцѣлѣти М Лк 8.43.

По този начин в старобългарската литература се утвърждава върховенството на Бога като единствен лечител с неограничени възможности, без да се отрича съществуването на врачъ и калии. От корен -врач- освен споменатите глаголи се откриват още 4 прилагателни: врачевънь, врачевъ, врачевскъ, врачевънь с по една употреба и съществителното врачьва с 2 употреби. От корен -кал- са засвидетелствани двукратно глаголт оукаловати, еднократно същ. калованіе и трикратно същ. калѣство. Те се употребяват рядко и принадлежат към периферията на езиковите реализации на концепта *здраве*.

В старобългарските класически произведения съществува и друг ценен източник за народната медицина от тази епоха. Това е лекарственикът в Псалтира на Димитър от X в., намерен в манастира „Св. Екатерина“ на полуостров Синай през 1975 г. и публикуван от Т. Славова и Ив. Добрев (Славова, Добрев 1995). Той съдържа информация за лековити растения. Така към общото название *кѣлье* се прибавят и много конкретни, придружени от указания за какво и как да се прилагат: 1. Билки за рани и кожни болести: *врътѣкъ* ‘широколист живовляк, от който се приготвя отвара за разкъсана рана’; *корѣниѣ рѣпиа* ‘корени от репей, с които се лекува рана’; *корѣниѣ зминнаго млѣкуа* ‘корени на растението змийско мляко, с които се лекува ухапване от бесен вълк или куче’; *листвіѣ рѣпиа* ‘листа от репей при оток’; *покривъно корѣниѣ, покривъно листвіѣ* ‘корени и листа от коприва за вкоравена рана’; *чрѣмошъ* ‘чрямош, вероятно див лук, против струпей’; *члвръно корѣниѣ* ‘корени от чубрица, които се стриват и се сипват върху гниещи венци’; *цѣви коньскѣи* ‘конски лапад, който се слага в рана с червеи на кон’. 2. Билки за вътрешни болести: *глава рѣпиа* ‘глава на репей, от която се извлича слузесто вещество за лекуване на треска’; *корѣи цѣровѣи* ‘дъбови кори, които се варят с други лечебни съставки против настинка със студени тръпки’; *сѣмя въ главахъ осѣта* ‘семе от главите на магарешки бодил, което се стрива и се пие с вино за лекуване на треска’; *оманъ* ‘бял оман, който се вари във вино и се пие против кашлица’; *обѣринъ* ‘билка, която се суши и се разтваря във вино, за да се приготви отвара най-

вероятно против задържане на вода’; *жлъчъ* ‘жлъчка; червен кантарион, който се смесва с бял тамян и се маже по лицето при болки в главата или лицето’.

Освен билките на българите от това време са познати и други лечебни вещества, за които става дума в Псалтира на Димитър: 1. Вещества, които се прилагат при външни наранявания и болести: *бѣлъ тѣмѣанъ* ‘бял тамян; смола, която се смесва с жлъчка и се маже по лицето при болки в главата или лицето’; *зодъ съ лоемъ* ‘бяла пръст, смесена с лой, лек за мазане против главоболие и болки по лицето’; *дрождѣ* ‘дрожди, утайка от вино, с която се налага счупен или изкълчен крак’; *рѣжана мѣка* ‘рѣжено брашно, с което се налага счупен или изкълчен крак’; *овъча мотѣла, овъче сало, овъчи лои* ‘овчи изпражнения, овча сланина, овча лой, с които се маже кожата на главата при кел или друго гъбично заболяване’; *сѣра* ‘сяра против циреи’. 2. Вещества, които се използват при вътрешни болести: *злъчъ мѣдвѣжда* ‘злъч, жлъчен сок от мечка, с който се маже болният против настинка със студени тръпки’; *лои* ‘лой, мазнина, с която се мажат болните от настинка’; *солъ съ мѣдомъ* ‘сол, варена с мед, лек против запек и настинка със студени тръпки’; *чаи* ‘чай, билкова отвара против кашлица’; *дрождѣ* ‘дрожди, утайка от вино, с която се налага болен корем на деца’; *рѣжана мѣка* ‘рѣжено брашно, с което се налага болен корем на деца’.

Класификацията на засвидетелстваните лексеми показва, че в народната медицина от древни времена съществуват лекове против външни рани и кожни заболявания, от които хората са страдали често. Сред вътрешните болести очевидно най-присъщи на човешкото битие са настинка и треска, придружени с висока температура и кашлица, по-редки са някои болести на храносмилателната система (болен корем, запек) и на отделителната система (задържане на вода). Знанието за тяхното лечение е ценно богатство в българската култура и средновековната книжнина, затова лекарствениците са постоянен елемент от съдържанието на много по-късни сборници.

В начините за лечение и глаголите, които се употребяват за съответните действия в старобългарския език, се откриват следи от архаични представи за здравето и болестите. Глаголите *раздрѣшати*, *раздрѣшити* с основно значение ‘развързвам, развържа’ могат да означават и ‘освобождавам от болест’. Подобен пренос е възможен въз основа на разпространеното в традиционната култура вярване, че разболяването е завързване на жизнените сили от зли духове и божества, което се християнизира и се представя като завързване от дявола. В текста на Евангелието от Лука Исус казва за една жена, прегърбена от 18 години, че сатаната я е завързал и че

той може да я развърже, тоест да я спаси от недъга, дори и в свещения съботен ден.

СИЖ ЖЕ ДЪШТЕРЬ АВРАМИЖ СЖШТЖ. ИЖЖЕ СЪВЪЖА СОТОНА ... НЕ ДОСТОЖКАШЕ ЛИ РАЗДРЪШИТИ ЕА ОТЪ ЖЗЪ ВЪ ДЕНЬ СОБОТЪНЫ М Лк 13.16.

В Клоцовия сборник Бог е наречен *раздръшанъи волъзъи смирътъныа* К 12а16. А в Словото за Благовещение Богородично от Йоан Златоуст се изтъква способността на Бога да изцели *неплодныи недъгъ* на Елисавета, майката на Йоан Кръстител, която забременява на стари години. Чудото, извършено по Божия воля, е наречено *раздръшителии неплодство* С 249.25, тоест ‘развържда безплодие’. Завързването на плодовитостта може да се открие в традиционните български вярвания. Смята се, че една от причините за безплодие е лоша магия – завързване. Отглас от това вярване е описаното в новобългарските дамаскини – Тихонравов, Ловешки, Троянски – злодеяние на врачките, които „завезуват младенци“. И други изследвания доказват връзката между традиционната култура и осмислянето на болестите (Мичева-Пейчева 2017). Следователно в старобългарската книжнина се пази представата за развързването като вид лечение.

Подобен семантичен процес протича и при глаголите *отврѣсти*, *разврѣсти* с основно значение ‘отворя, разтворя’, които в колокациите: *отврѣсти очи*, *отврѣсти оуши* / *слоуѣхъ*, *отврѣсти оуста*, *разврѣсти слоуѣхъ* – означават ‘излекувам някого, като му възвърна зрението/слуха/говора’. Примерите от старобългарските класически произведения са многобройни и отговарят на представата за разболяването като затваряне, запечатване на органите на осезанието. Важно е да се отбележи, че още в този най-ранен период има резултати от метафоризация на съчетанията – *отворя очите на някого* означава и ‘накарам някого да се досети за нещо’, *отворя уста* има и значение ‘започна да говоря против някого’, *отворя уши* – и ‘наостря уши, приготвя се да слушам внимателно’ (СтбР 2009: 116). В съвременния език значенията, свързани с излекуване, са изчезнали, а другите са запазени без промяна (РБЕ 2002: 910–912).

Важна сема в концептуалното съдържание на *здраве* е очистването. Здравето се постига с действията: *очистити*, *очистити сѧ*, *очищати*, *очищати сѧ*, *чистити*, *ищитити*, *ищитити сѧ*, като в повечето контексти става дума за премахване на проказа. Проказата в древността се смята за една от най-тежките болести – и поради големите страдания на болните, и поради различния ѝ характер. Затова в различните култури тя се осмисля като санкция на сакралните сили спрямо човешкия род, а в християнството – като наказание Божие. Точно поради тази причина болестта може да се унищожи само с намесата на Бог и най-приближените му. Тя омърсява хората телесно и душевно и затова няма други средства за лекуването ѝ освен

очистването. Във всички засвидетелствани примери прокажените се очистват по Божия воля.

и се прокаженъ пристѣпъ. кланѣше сѧ емоу гла. ги аште хоцеши можеши ма ицистити М Мт 8.2; прокаженъа ицистити С 411.16; господъ же нашъ їсоу хъ за многожъ благостъ. прокаженъа оуишташе С 480.20–2; и простеръ ржжж коснж и рекъ хоштж оуисти сѧ. и ѣви(ви)е проказа отиде отъ него М Лк 5.13. В Савината книга в цитираните примери от евангелския текст вместо оуистити, ицистити се употребява глаголят истрѣкити със значение ‘очистя от проказа’.

Макар и по-рядко, очистването като излекуване се свързва и с изгонване на бесове, които се вселяват в човека и го разболяват. В християнството дяволът е причина за болестите: вѣроваше во. тако всѧ страсти и всѧ гзвѧ тѣлесныа. от сотонѧ сълоуѣахтѣ сѧ С 556.9–11. Той има и свои слуги – бесове и нечисти духове, които могат да предизвикат различни болестни състояния. В старобългарските произведения се откриват следните номинации: доухъ неджжъныи, доухъ нечистъи, доухъ нѣмъи, доухъ лопотивъи, трасавица, вѣсъ, вѣсъ нечистъи, вѣсъ лжжжъи. Всички те са християнска трансформация на злите божества в политеизма и се съотнасят с нечистите същества в традиционната култура – вампири, таласъми, караконджули, самодиви, самовили и др. Произходът на бесовете от дявола мотивира възприемането на болестите, които причиняват, като омърсяване и изисква най-висша божествена санкция, за да се очистят хората от тях. Затова Господ е наречен *дннвоу разорение вѣсомъ оуиштение* С 315.2. А в Житието на св. Артемий в Супрасълския сборник се разказва как Бог надарява светеца с чудодейна сила да очиства много хора от бесове и различни болести.

въ тж же ноштѣ гласѣ вѣстѣ съ небесе глагола. рабе ... артемонѣ ... вждѣши и тѣ оуиштаа много отъ вѣсъ. и отъ азъ различъныихъ С 236.2.

Може да се каже, че в старобългарските класически съчинения се оформя корелация между здравето и очистването, която намира езиков израз в текста на Синайския евхологий: *оцѣщение и съдравие* СЕ 5b18–19; *ицѣление и оцѣщение* СЕ 41a4; *съдравие и оцѣщение* СЕ 47b4.

Друга сема в съдържанието на концепта *здраве* е номинационен признак на глаголите *свободити* и *свободити сѧ* със значение ‘излекувам, излекувам се’. Болестта в представите на хората е ограничение на възможностите за нормален живот, подчиняване на житейските избори на болестното състояние, следователно несвобода. Затова се откриват контексти като: *от неджга сѧго. свободити* и СЕ 26b24; *молиша ѣго прѣвѣти отроковици оу него бѣ дъни донелиже до коньца свободитѣ сѧ отъ вѣса* С 520.15. А най-обичай-

ното възприемане на болестта като залежаване, невъзможност да станеш от легло е в основата на две старобългарски съчетания: въздвигнати отъ ложка, оустравити отъ ложка със значение ‘вдигна от легло, излекувам’ в Синайския евхологий (39b16–17, 24b17). Първото от тях и до днес е съхранено в българския език.

В старобългарските класически произведения не са засвидетелствани лексемите *цяр*, *цера*, *изцерител*, *изцерение*, *изцеравам*. Според учените етимолози коренът *-цяр-* е български вариант на общославянското *-цял-* с редуване л : р. (Младенов 1941: 678; Этимологический словарь 1976: 179–180). Резултати от този фонетичен процес са налице в новобългарските дамаскини – Тихонравов, Троянски, в които се срещат лексемите *цялба*, *цяление*, *изцяление*, *исцялявам*, *исцяля*, *цяр*, *цярувам*. В съвременния български език съществуват наследници и на двата корена. Част от тях: *целителен*, *целител* са маркирани като *остар.*, а *целя*, *цера*, *цяр* като *нар.* (РСБКЕ 1959: 587–597). А лексемите *изцеление*, *изцелител*, *изцелителен*, *изцелителка* са определени от лексикографите като *остар. книж.*, докато глаголите *изцелявам*¹, *изцелявам*², *изцелявам се* – като *остар. диал.* Също и *изцерение*, *изцерител*, *изцерим* са с бележка *остар. книж.* Единствено глаголите *изцеравам* и *изцеравам се* нямат специален лексикографски маркер (РБЕ 1990: 756–758). Причисляването на наследниците на най-разпространения в старобългарски корен *-цъл-* към вече остарялата и книжовна лексика вероятно се дължи на изключителното разширяване на употребата на думите с корен *-лълк-*. В старобългарски откриваме 2 пъти само *лълкълка* със значение ‘лекуване’. В Зайковския требник от XIV в. е налице думата *лълкъл* със значение ‘лек, лекарство’ (Цибранска-Костова, Мирчева 2012). По данни на Ат. Бончев в Постния Триод се среща *лълкарство* (Бончев 2002: 260). Според етимолозите *лек* е германска заемка, която се извежда от готски корен със значение ‘лекар’. Факт е, че в съвременните речници всички наследници на старобългарските лексеми за постигане на здраве и премахване на болест се тълкуват с думи с корен *-лек-*. Следователно днес те са най-общопотребими.

Анализът на семантичните реализации на концепта *здраве* в старобългарските класически произведения показва, че той притежава следните съществени семи: 1. Здравето е нормално жизнено състояние на човека без болести, постижимо само с намесата на Бога. 2. В християнската парадигма единението на вярата на учителя и на болния е единственият път към постигане на здраве. 3. Концептът *здраве* се съгражда като хармонично обединение от телесно и душевно здраве, разбирано като безгреховност. 4. Изцелението е път към възстановяване на богосътворената цялостност на човека, затова най-чести са глаголите с корен *-цъл-*. 5. Изцелителите са преди всичко Бог, апостолите, светците. 6. Обикновените лекари, наречени *врачъ* и *валии*, не притежават чудодейни способности, а ле-

куват със средства от натрупания човешки опит. 7. Здравето може да бъде постигнато и с използване на лечебни растения и вещества, познанието за които е отразено в лекарственика в Псалтира на Димитър. 8. Запазени са и древни представи за изцеляването като развързване или отваряне, вербализирани чрез глаголите *раздъръшати*, *раздъръшити*, *отвъръсти*, *развъръсти*. 9. Възприемането на болестите като омърсяване мотивира осмислянето на лечението като очистване, което е номинационен признак в глаголите *очистити*, *очистити сѧ*, *очицати*, *очицати сѧ*, *чистити*, *ицистити*, *ицистити сѧ*, отнасящи се най-често за прокажени. 10. Съхранени и християнизирани са вярванията в нечисти духове, причиняващи болести, които могат да бъдат неутрализирани само от Бог и надарените от него да побеждават бесовете.

Концептът *здраве* в класическите старобългарски произведения се осмисля преди всичко с оглед на утвърдените в християнската парадигма ценности. Въпреки това в неговите реализации се откриват и следи от нагласите в традиционната култура на българите.

СЪКРАЩЕНИЯ

К – Клоцов сборник
 М – Мариинско евангелие
 С – Супрасълски сборник
 СЕ – Синайски евхологий

ЛИТЕРАТУРА

- БЕР 1971: Български етимологичен речник. Т. 1. София, Издателство на БАН.
- Бончев 2002, 2012: *Бончев, Ат.* Речник на църковнославянския език. Т. I (2002), Т. II (2012). София, Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.
- Витанова 2012: *Витанова, М.* Човек и свят. Лингвокултурологични проучвания. София, БУЛ-КОРЕНИ.
- Витанова 2015а: *Витанова, М.* Номинационни особености на диалектната лексика, свързана с народната медицина. – Българска реч, кн. 1, с. 112–121.
- Витанова 2015б: *Витанова, М.* Здравето и болестта в диалектите и фразеологията. – Дзяло, 2015, бр. 5. www.abcdag.com 15.02.2017.
- Елиаде 1998: *Елиаде, М.* Сакралното и профанното. София, Хемус.
- Елиаде 2012: *Елиаде, М.* Трактат по история на религиите. София, Изток–Запад.
- Этимологический словарь 1976: *Трубачев, Н. О.* ред. Этимологический словарь славянских языков. Москва, Издательство „Наука“.
- Иванов, Топоров 1965: *Иванов, В., В. Топоров.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы. Москва, Издательство „Наука“.
- Мичева-Пейчева 2013: *Мичева-Пейчева, К.* Сблъсъкът на чистотата и нечистотата в българската култура и език. София, „Валентин Траянов“.

Мичева-Пейчева 2016: *Мичева-Пейчева, К.* Семантическа оппозиция чистый – нечистый в болгарских повествовательных апокрифах – Научный диалог, № 4, с. 35–51.

Мичева-Пейчева 2017: *Мичева-Пейчева, К.* Названия за детски болести (термини и народни имена). – В: Сборник в чест на чл.-кор. проф. Мария Попова. София, Академично издателство „Проф. М. Дринов“.

Младенов 1941: *Младенов, Ст.* Етимологически речник на българския език. София, „Хр. Г. Данов“.

РБЕ 1990: Речник на българския език. Т. 6. София, Издателство на БАН.

РСБКЕ 1959: Речник на съвременния български книжовен език. Т. 3. София, Издателство на БАН.

Славова, Добрев 1995: *Славова, Т., Ив. Добрев.* Старобългарски текстове. София, ГРАФИК.

Старобългарски речник 1999, 2009: Старобългарски речник. Т. I (1999), т. II (2009). София, Издателство „Валентин Траянов“.

Фрейзър 2006: *Фрейзър, Дж.* Златната клонка. Част I. Част II. София, ИК „Рата“.

Цибранска-Костова, Мирчева 2012: *Цибранска-Костова, М., Е. Мирчева.* Зайковски трепник от XIV в. Изследване и текст. София, „Валентин Траянов“.

✉ Доц. д-р Ваня Мичева

Секция за история на българския език

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

v.micheva@gmail.com

✉ Assoc. Prof. Vanya Micheva, PhD

Department of History of Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria

v.micheva@gmail.com